

Egil Børre Johnsen: Unorsk og norsk. Knud Knudsen.
En beretning om bokmålets far. Tvedestrand: Bokbyen Forlag, 2006. 430s.

Anmeldt av Kjell Ivar Vannebo

Det er to personer som er blitt stående som de virkelig store frontfigurene i 1800-tallets norske språkhistorie – Ivar Aasen, som grunnla nynorsken, og Knud Knudsen, som har fått æren av å ha grunnlagt bokmålet. Nynorskens grunnlegger er blitt beskrevet i flere biografier (de mest omfattende er Venås 1996 og Walton 1996), mens en samlet framstilling av Knudsens liv og virke derimot har latt vente på seg. Flere har skrevet om ulike sider ved Knudsens virke, Brynjulv Bleken om hans grammatiske arbeider (Bleken 1956), Helge Dahl om Knudsen og latinskolen (Dahl 1962) og Thoralf Berg om Knudsen og scenespråket (Berg 1977), men en samlet biografisk framstilling har vi først fått med Egil Børre Johnsens bok *Unorsk og norsk. Knud Knudsen. En beretning om bokmålets far*. Johnsen har gått i Knudsens fotspor – ikke bare i den forstand at han har lest og satt seg inn i de mange kildene til Knudsens liv og virke, – men også mer direkte ved at han selv har vært lektor ved Oslo katedralskole, der Knudsen var overlærer i 34 år, og seinere ved at han har vært lektor ved Arendal høyere allmennskole, der Knudsen var elev da den var “middelskole”, og altså på et sted som bare ligger to mil fra Hesthagen i Holt, der Knudsen ble født og vokste opp. Det er neppe tvil om at nærheten til – og den konkrete kunnskapen om – disse stedene har vært et nyttig utgangspunkt for arbeidet med biografien.

Hovedtittelen på biografien er hentet fra Knudsens bok *Unorsk og norsk eller fremmedords avløsning* (1881). Knudsen regnet denne store ordboka som sitt hovedverk, og det var gjennom den, som Johnsen uttrykker det, at “bondetampen fra Hesthagen var blitt helten fra Holt” (s. 304). Tittelen er god fordi den griper noe av det Knudsen oppfattet som det essensielle i sitt arbeid, nemlig forholdet mellom det norske og det fremmede, som også – om enn på forskjellig måte – kan sies å gå som en rød tråd gjennom mange av hans arbeider. Undertittelen – *En beretning om bokmålets far* – sier derimot mer om Johnsens egen tilnærming til sin framstilling; det er biografens beretning og tolkning av et stort materiale som presenteres for leseren. “Det er ingen ferdig forstått livshistorie som her legges frem, men én forfatters tolkning av en annen forfatters liv i skrift”, som det heter i forordet. Det siste er muligens ment som en viss gardering fra biografens side, men når han snakker om “én forfatters tolkning”, er nok dette en forsiktig uttrykksmåte, for i de fleste tilfellene er de tolkningene og karakteristikkene han gir, godt underbygd gjennom henvisninger både til samtidige kilder og til andre, seinere forfattere.

Foruten et kort forord og en innledning består boka av fem hovedkapitler, som alle har titler som begynner på S (I *Stein*, II *Smuss*, III *Støv*, IV *Sludd*, V *Stål*), og som i kronologisk orden dekker Knudsens liv fra han blir født i Holt i 1812 til han dør og blir begravd på Vår Frelsers gravlund i Kristiania i 1895. I tillegg inneholder den en liten epilog om en språklig opplevelse forfatteren har på golfbanen ved Nes jernverk, en takk til hjelpere underveis, en kildeoversikt (s. 401–421), en oversikt over de mange illustrasjo-

nene i boka og et personregister. Innenfor de fem hovedkapitlene er stoffet ordnet i en alfabetisk inndeling som starter med en overskrift på A i det første underkapitlet i kapittel I (*Arv* og deretter *Barn*, *Civilisation*, *Dannelse* osv.), og så videre med en ny bokstav for hvert underkapittel til og med R i kapittel IV, før framstillinga ender med fem underkapitler som alle begynner på S i det avsluttende kapittel V. Innenfor det første kapitlet er det også satt inn Knudsenske varianter av overskriftene i parentes: *Arv* (*Ærve*), *Barn* (*Avkom*, *kind*, *våk*), *Civilisation* (*Folkeskikk*, *borgersæd*), *Dannelse* (*Skaping*, *daning*, *opseding*, *avpusning*) osv. Endelig er det allitterasjon i overskriftene i underkapitlene, som *Formyndere* og *Filologer* (kap. II), *Nordmenn mot Nordmann* (kap. IV) og *Stille før Storm* (kap. V). Alt dette viser at forfatteren har lagt ned et betydelig arbeid med oppbygningen og disposisjonen av stoffet, men for min egen del gir enkelte av disse overskriftene likevel mer inntrykk av et forsøk på å være original enn på å være direkte opplysende.

Det er et omfattende stoff Johnsen legger fram for oss i de fem kapitlene. Selv lesere som kjenner Knudsen godt fra før av, vil her kunne finne nye opplysninger både om hans liv og om hans arbeider. Og ikke minst ved at Johnsen går så grundig til verks når det gjelder alle de personene Knudsen møtte både i sin oppvekst, i sin studietid og i sine yrkesaktive år, – og da ikke minst alle de som han på en eller annen måte kom i konflikt med, – får vi her et bredt sammensatt bilde av den tida og av de forholdene som var med og formet ikke bare Knudsen som person, men også hans syn på den norske språk- og skolesituasjonen. Når jeg nevner skolesituasjonen spesielt, er det fordi *skolen* var helt sentral ikke bare i Knudsens liv, men også i hans forfatterskap. Dette ble understreket allerede i Blekens bok om hans grammatiske arbeider, der det heter at “Man tar neppe feil ved å peke på *pedagogen* (innbefattet folkeopplysningsmannen) som kjernen i Knud Knudsens vesen og på den pedagogiske interesse som en mektig drivkraft i alt hans strev, også målstrevet” (Bleken 1956: 5). Denne oppfatningen underbygges og forsterkes i Johnsens arbeid, selv om han også nevner at det å være lærer gjorde at han var både “vitenskapelig og sosialt handikappet” (s. 351). Knudsen var først og fremst *lærer*, og med en liten omskrivning av Johnsens eget utsagn i forordet kan en si at boka er en beretning om “en lærers tolkning og forståelse av en annen lærers liv i skolen”. Den pedagogiske grunnholdningen møter vi ikke bare i Knudsens bok om latinskolen (Knudsen 1884), men også i kampen for en offentlig godkjenningsordning for skolebøker, der han også var en foregangsmann (jf. s. 243, 320), og i striden for en praktisk utdanning av lærere mer enn 60 år før det pedagogiske seminar ble opprettet i 1907 (s. 135). Videre møter vi den i hans skriv “Om artiumsprøven i morsmålet” (1874), der de nye prøvene han argumenterer for, “minner sterkt om dem man utviklet i norske skoler mer enn hundre år senere – oppgaver som gjorde det mulig å skrive mer personlig, å bygge på tilgjengelige kilder og å forberede seg konkret til prøven” (s. 376), i hans mangeårige kamp mot fremmedordene og i en lang rekke artikler og polemiske innlegg om undervisningen i morsmålet. Og vi møter det selvsagt ikke minst i alt han skreiv om uttalen og normeringa av datidens skriftspråk – i det “målstrev” som i ettertid har gitt han epitetet “bokmålets far”. Knudsen hadde her nesten alltid skolens eller elevenes behov for øye. “I motsetning til Aasen var Knudsen ingen fristilt forsker. Han arbeidet som lærer, og det ble bestemmende for språkverket” heter det hos Johnsen (s. 351, jf. også Hoel 1996: 68). Og selv om Knudsen stadig ble angrepet for sine synspunkter og for sitt eget språk, så kan det sies at han “oppnådde resultater uten å virke i noe politisk, administrativt eller forskningspolitisk miljø” (s. 368). I sin siste bok, *Norsk målvækst, fra 1852 å regne*, som kom ut året før han døde, oppsummerer Knudsen selv resultatene fra et livslangt strev i språkets tjeneste, og her kommer han igjen tilbake til skolen og de pedagogiske problemene:

Skolen har mansalder efter mansalder vært plaget med en unødige trølsom retstaving med store forbokstaver, lydtonne e'er, med *ee*, *ii*, *uu* og andre tomme bokstaver og med inntil 6-7 måter å skrive en og samme lyd på. Således lyden k med k, g, q, c, ch, x. Det hjalp lite at lærlingen visste, lyden var som den første i kat eller den siste i tak (gjengitt s. 385).

De fleste resultatene kom imidlertid etter hans død. Mange av forslagene han lanserte, ble gjennomført med reformen i 1907 eller i de følgende rettskrivingsreformene. Johnsen legger vekt på den betydning det fikk at mange av de formene Knudsen selv foreslo, ble tatt i bruk i Nordahl Rolfsens leseverk (1892–95). Rolfsen og hans språklige rådgiver, Moltke Moe, erobret lesebokmarkedet og “ble selve prøvesteinen for utviklingen av norsk skriftkultur ved århundreskiftet” (s. 349). Og han betoner problemene for skolen med de mange valgfrie formene som Rolfsen og Moe brukte i leseboktekstene. “De måtte for alvor ta fatt i problemer som lenge hadde vært påtrengende i skolen” (s. 350). Dette er riktig, men her kunne det ha vært nevnt at når disse problemene ble spesielt akutte mot slutten av 1800-tallet, så hang dette også sammen med at på den tida var det for første gang blitt folkeskolens uttrykkelige oppgave å lære *alle* å skrive, og det forsterket kravet om “en skriftspråksform som ikke følte som fremmed for det store flertallet av befolkningen” (Vannebo 1984: 405f, jf. også Vannebo 1998: 534). Det var en rekke drivkrefter av pedagogisk, nasjonalhistorisk og sosiologisk art som lå bak reformene av den dansk-norske skriftspråksnormen. Men uansett hva de bakenforliggende drivkreftene var, så var det i alle fall Knudsen som først og fremst staket ut veien for den kommende fornorskinga av bokmålet.

Når det gjelder Knudsen som person, vil nok mange kjenne han fra språkhistoriene og fra andre tidligere beskrivelser som en litt kantete polemiker, en hårsår og usmidig stabeis, en idealist som kjempet for morsmålet, mot latinens dominerende stilling og en mann som gang på gang var i avisfeider både med sine kolleger og med mange av samtidas framtrepende personer, som bl.a. historikeren P. A. Munch og språkforskeren Johan Storm. Alt dette omtales utførlig og dokumenteres også i Johnsens bok. Mange av innleggene Johnsen refererer fra Knudsens motstandere, må nærmest karakteriseres som ren personforfølgelse, og ligger langt fra det som vi i dag forbinder med innlegg i en saklig debatt. Det er knapt noen person i 1800-tallets norske språkhistorie som er blitt utsatt for så mange personangrep som Knud Knudsen. Selv om han ble hyllet av både Bjørnson og Ibsen på åttiårsdagen i 1892, fortsatte angrepene også etter hans død. Året etter skreiv Johan Storm: “Det er visse Naturgaver, visse Sanser, som er Knudsen nægtede: Smak for det skjønne; Syn for Virkeligheden; Øre for Lydens Afskygninger og Sprogets Velklang” (gjengitt s. 314). Dette står i Storms bok *Norsk Sprog. Kraakemaal og Landsmaal* (1896). I forordet har Storm to avsnitt om nylig avdøde Ivar Aasen, der det heter at han “var stor i alt hvad han gjorde”. Om nesten like så nylig avdøde Knudsen heter det kort og godt at han var opphavsmann til ordet “Kraakemaal” (s. 314f.).

Knudsen kunne nok selv til dels svare med samme mynt når han ble angrepet, men han undret seg også over at han ble angrepet så sterkt og da særlig over angrep som kom fra hans nærmeste kolleger og bekjente:

Men hvorledes kan det da ha gaatt til, at næsten alle de, som har faret paa mig med spot og ukvemsord og uærlighed og vrangvished, netop har været af mine nærmeste, mine dusbrødre eller mine fordums lærlinger fra skolen (s. 230).

Disse – litt såre og egentlig uknudsenske – betraktningene kom i forbindelse med striden om latinene, som jo var ett av Knudsens store kampområder. Han ble oppfattet som

“latinmotstander” og som “latinhater” ikke bare i sin egen samtid, men til dels også i seinere framstillinger. Johnsen nyanserer dette bildet og sier: “Det var ikke latinkulturen i seg selv Knud Knudsen ville til livs, men tilhengernes forherligelse av den” (s. 231). Her støtter han seg bl.a. til en tidlig og lite kjent innberetning, *Drammens lærde Skole fra 1834 til 1844*, der Knudsen bl.a. skriver om latinen at “dette Sprog er af uomtvistelig Nytte, som Grundlag for at lære de nyere”, og han mener til og med at latinen burde innføres i handelsklassen ved skolen, da også folk i forretningslivet trenger “hiint skjønne Maal” for å være allmenndannet! (s. 132). Dette står i klar motsetning til påstandene om at han ville fjerne de gamle språk fra den høyere skole (jf. f.eks. Otto Andersens og E. Boyesens utsagn, som er gjengitt etter Helge Dahl s. 281). Knudsens primære mål var – ifølge Johnsen – “ikke å avskaffe klassisk dannelse, men å få innført nyere dannelses-idealer” (s. 280). Riktig nok elsket han morsmålsfaget, og morsmålsfaget burde være “Skolens Hovedfag”, men det måtte da gå an å dyrke begge fagene?

At Knudsen ble utsatt for mange angrep, har nok også hatt sammenheng med sider ved hans egen karakter. Som person var Knudsen neppe spesielt karismatisk, og hans elever ved Katedralskolen kalte han “Knurren” (s. 153ff.). Selv om dette skal ha hatt sammenheng med hans utydelige måte å snakke på (jf. s. 158), sier det vel også noe om hans vesen. Johnsen sier at “Det direkte i Knudsens vesen viste seg både i omgangen med folk og med sak” (s. 364). Både på sine mange reiser og i sitt arbeid møtte han en rekke mennesker, men han knyttet få vennskap som varte over lengre tid. Ett av de få som varte livet ut, var vennskapet med egyptologen Jens Daniel Carolus Lieblein (1827–1911). Han ble eksekutør av Knudsens testamente og den første formann i Bymålslaget, som fikk som mål å forvalte Knudsens åndelige og verdslige arv (s. 300). Og selv om enkelte elever fant Knudsens undervisning tørr og kjedelig, satte han også positive spor etter seg som lærer (jf. også Dahl 1962: 150f.). Ett av disse finner vi i August Westerns “Norsk Riksmåls-grammatikk” fra 1921, som har følgende dedikasjon: “Min gamle lærer overlærer Knud Knudsen in memoriam”.

Johnsen nevner en annen side ved Knudsen, som også er omtalt hos Dahl (1962: 148f.), men som nok likevel er mindre kjent, nemlig hans raushet når det gjaldt å hjelpe både kjente og ukjente med pengestøtte. Johnsen sier at det var “flere hundre som i årenes løp ble understøttet av Knud Knudsen. Med utrettelig energi opprettholdt han korrespondanse og kontakt med mennesker fra alle samfunnslag” (s. 264). Og han holdt oversikt over gavene på et utall små lapper som også er blant det som inngår i Johnsens kildemateriale. Her finner vi bl.a. en optegnelse fra populærforfatteren Jon Flatabø, som skreiv følgende da han skulle i fengsel for den utuktige boka *Kristianiaromanen*: “Hr. Knudsen, overlærer! De faar laan Kjæringen min fem Kroner til Julen atpaa de andre velsignede Laan, De godhedsfuld har tilstaat mig. Længe leve! Kristiania i de 60 Dages Arrest. 1893. Med Høiagtelse Deres ærbødige Jon Flatabø.” (s. 263). Flatabø hørte til blant de mer kjente i samtida, men det er altså ett av mange eksempler på Knudsens raushet overfor personer – kvinner eller menn – som av en eller annen grunn var råket ut i økonomiske vanskeligheter.

Johnsens bok har sin styrke i den brede – og gjerne anekdotiske – tilnærminga. Det bildet vi får av Knudsen, males med en stilsikker pensel på et bredt samtidslerreret og med mange små, og ofte fargerike detaljer. Den kronologiske komposisjonen og forfatterens ønske om å beskrive *personen* Knudsen innbyr til en slik framstilling, og her har forfatteren lyktes. Boka er som nevnt en beretning, den har et klart preg av et personlig essay og er skrevet med stor sympati for hovedpersonen som portretteres. Hovedkilden til det bildet som tegnes av Knudsen, er hans egne etterlatte *Optegnelser*, som består av over 900 håndskrevne foliosider (s. 401). I tillegg trekkes det inn en rekke andre – både samtidige og seinere – kilder, som på ulik måte utdyper bildet. Johnsens tillit til Knudsens

opptegnelser begrunnes bl.a. med at han kombinerte “en elefants hukommelse med en ganske nevrotisk trang til nøyaktighet og sannferdighet – alt måtte stemme, stort som smått” (s. 401). Dette er selvsagt et godt utgangspunkt for en biograf, som nettopp skal gi en levnetsskildring. Framstillinga av Knudsens livsløp virker i høy grad veldokumentert og dermed troverdig. Det er også svært få feil å finne i de øvrige realopplysningene som gis i boka. Et lite unntak, som nærmest bekrefter regelen, finner vi i sammenlikninga av Knudsen og Vinje (s. 22), der det heter at Vinje “var nesten fire år eldre enn Knudsen”. Han var nesten seks år yngre. Men i tillegg til de konkrete opplysningene om Knudsens liv og virke får vi også en rekke anekdoter, fingerte intervju (f.eks. s. 163ff.) og en rekke sidesprang til både samtidige og nåtidige hendelser, der det ikke (bare) er Knudsens stemme vi hører, men forfatterens egen. Forfatterens ønske om å sprite opp fortellinga avspeiler seg enkelte ganger også i ordvalget når han bruker moderne, “kule” ord som både skiller seg fra Knudsens språk og fra den tradisjonelle riksmålsnormen som ellers er brukt i boka. Et eksempel på dette har vi i fortellinga om fjortenåringen Knudsens situasjon som lærer i hjembygda: “Hvor mye hjalp det å være beundret av prester når storbondens sønn satt hele dagen med åpen munn uten å oppfatte ett ord av det som hans lærer *fjortisen* sa?” (s. 57, kursivert her). Forfatterens stemme – og hans hang til leik med den språklige utforminga – kommer ellers mest direkte til uttrykk i flere av kapittelinnledningene, som f.eks. i innledningen til kapitlet *Sludd*:

Knud Knudsen er blitt et slikt ytterpunkt i overleveringene. Han er blitt særvingen i tårnet, knurren i klassen og bjefferen i spaltene – en loner i den filologiske besettelses vold. Udannet mot dannet, morsmålsdigger mot latiner eller dansk mot norsk! Slike polariseringer har passet best i så mange beskrivelser av landets 50 år lange vinternatt etter 1814. Som kanskje likevel ikke var noen natt, men et eneste langt daggy i sluddets tegn (s. 186).

De retoriske virkemidlene med en utstrakt bruk av bilder, sammenlikninger og allitterasjoner kan av og til ta pusten fra leseren. Noen ganger kan det føre til at oppmerksomheten rettes mer mot uttrykksformen enn mot innholdet i det som sies. Alternativt til den kronologiske komposisjonen med de mange språklige krumspringa kunne en ha tenkt seg en mer tematisk ordning av stoffet med sterkere vekt på kritisk analyse av Knudsens ulike standpunkter og således mer vekt på argumentasjon enn på beretning. Særlig savner jeg en samlet gjennomgang og diskusjon av Knudsens omfattende normeringsarbeid, som gjorde han til nettopp *bokmålets far*. Til en slik diskusjon hører mer overordnede synspunkter som det ortofone prinsipp og påvirkningen fra Rasmus Rask (som bare er nevnt én gang i boka s. 357, og da i en helt annen sammenheng), en problematisering av grunnleggende begreper som “den dannede dagligtale” og de nasjonale strømningenes betydning for Knudsens “målstræv” (jf. Hoel 1996). Dette ville ha forutsatt en langt mer inngående drøfting av forholdet mellom språk og sosial klasse i det norske 1800-talls-samfunnet enn den vi finner i Johnsen framstilling.

Med Egil Børre Johnsen bok har nå både Ivar Aasen og Knud Knudsen fått sine biografier. I tillegg har vi nylig også fått en biografi om Johan Storm, skrevet av engelskmannen Andrew Linn. Sammenlikner vi disse, og da særlig Venås (1996) og Linn (2004), med Johnsen bok om Knudsen, ser vi at de to første er biografier samtidig som de også gir omfattende framstillinger av det filologiske livsverket til personene som beskrives. Hos Johnsen får vi også en oversikt over Knudsens filologiske arbeider, men disse analyseres ikke med samme språkvitenskapelige grundighet som i de to første. Mens hovedvekta hos de første kan sies å ligge på det språklige, er framstillinga hos Johnsen i større grad konsentrert om den tida og den situasjonen hovedpersonen levde i.

Ikke minst får vi en rekke interessante glimt fra 1800-tallets norske kulturhistorie. Denne forskjellen i vektlegging kan ha sammenheng med forfatternes ulike faglige bakgrunn og interesse, men også med den kjensgjerning at mens både Aasen og Storm var vitenskapsmenn, var Knudsen framfor alt skolemannen og pedagogen som hadde sitt virke i det praktiske liv. Og i Johnsens bok er det først og fremst disse sidene ved Knudsens liv vi får ny viten om.

Litteratur

- Berg, Thoralf. 1977. *Debatten om et norsk scenespråk i Christiania 1848–1853 med hovedvekt på Knud Knudsen og hans arbeid for et norsk scenespråk ved Den norske dramatiske Skoles Theater i sesongene 1852/53*. Hovedoppgave. Universitetet i Trondheim, 1977 I.
- Bleken, Brynjulv. 1956. *Studier i Knud Knudsens grammatiske arbeider*. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Dahl, Helge. 1962. *Knud Knudsen og latinskolen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hoel, Oddmund Løkensgard. 1996. *Nasjonalisme i norsk målstrid 1848–1865*, KULTs skriftserie nr. 51, Oslo: Norges forskningsråd.
- Linn, Andrew R. 2004. *Johan Storm. Dhi grétest pràktikal lingwist in dhi werld*. Publications of the Philological Society, Oxford: Blackwell.
- Vannebo, Kjell Ivar. 1984. Mot allmenn skriveferdighet i Norge – en studie i skrivningens sosiologi på 1800-tallet. I *The Nordic Languages and Modern Linguistics 5*, red. K. Ringgaard og V. Sørensen, 395–406. Århus: Århus Universitet.
- . 1998. Språknormer og skriveferdighet. I *Norsk litteraturhistorie. Sakprosa fra 1750 til 1995*, red. Egil Børre Johnsen og Trond Berg Eriksen, 531–35. Oslo: Universitetsforlaget.
- Venås, Kjell. 1996. *Då tida var fullkomen. Ivar Aasen*. Oslo: Novus forlag.
- Walton, Stephen J. 1996. *Ivar Aasens kropp*. Oslo: Det Norske Samlaget.

Kjell Ivar Vannebo
Institutt for lingvistiske og nordiske studier
Universitetet i Oslo
Postboks 1102 Blindern
NO-0317 Oslo
k.j.vannebo@iln.uio.no